

Radnici i nacionalizam

DRUGA diskusija u seriji „Radnici i politička proizvodnja ratova na Balkanu u devedesetim godinama“, koja se realizuje u okviru projekta Imenovati TO ratom, održana je 26. januara ove godine na temu „Radnici u rušenju Miloševićeve naciokratske socijalističko-kapitalističke tvorevine“. Najavu diskusije i tekstove uvodničara, sociologa Srečka Mihailovića, sociološkinje Nade Novaković i Jaćima Milunovića iz UGS Nezavisnost, objavili smo u Biltenima br. 17-18 i 19-20. Jaćim Milunović je u poslednjem trenutku otkazao učešće, što su nekoliko dana uoči diskusije učinila i druga dvojica sindikalnih aktivista koje smo pozvali da govore kao akteri oktobarskog štrajka u Kolubari 2000. godine – predsednik sindikata radnika EPS u Kolubari Miodrag Ranković i Dragan Vesić iz UGS Nezavisnost. Sva trojica su prvobitno prihvatila da učestvuju, ali su jedan za drugim odustali nakon što smo im poslali koncept diskusije, u kom smo citirali svedočenje radnika kolubarskih rudnika Predraga Stepanovića iz filma

Kolubara 2000. Šta se stvarno dogodilo? reditelja Vladimira Perovića, u proizvodnji RES PUBLICE. Dragan Vesić je rekao da mora da dobije odobrenje UGS Nezavisnost, a kad smo mu objasnili da ga pozivamo kao učesnika u štrajku, a ne kao sindikalnog funkcionera, odgovorio je: „Mi smo u tom štrajku učestvovali kao UGS Nezavisnost“. Posle se više nije javljao. Treća diskusija održaće se 27. februara na temu „Radnici i nacionalizam – uloga radnika u širenju i praktikovanju nacionalizma s kraja osamdesetih i na početku devedesetih godina“. Pozvali smo veliki broj učesnika radničkih protesta s kraja osamdesetih godina. Budući da niko od njih (više) nije sindikalni funkcioner, očekujemo dobar odziv. Uvodna izlaganja daće sociolozi Salih Fočo i Srečko Mihailović i politikolog Nebojša Vladisavljević. U ovom broju objavljujemo najavu za diskusiju „Radnici i nacionalizam“ i uvodna izlaganja Saliha Foča i Srečka Mihailovića. Ivan Zlatić

Radnici u širenju i praktikovanju nacionalizma s kraja osamdesetih i na početku devedesetih godina

CZKD – Paviljon Veljković
Birčaninova 21, Beograd
27. februar u 18h

POČETKOM devedesetih godina, uoči rata, radnici su se našli u vrlo složenoj situaciji; sa jedne strane, od sredine osamdesetih sve više je vladala politika kadrova koji su radnike isključili iz bilo kakvog političke odlučivanja, što se završilo poznatim naređenjem: „Svi na svoje radne zadatke“; sa druge strane, liberalno-demokratska opozicija je tvrdila da radnici mogu da se bave samo „radničkim pitanjima“, kao što su plate i fizički uslovi rada, i isključivala ih kao političke subjekte, a kada bi se bavili „političkim pitanjima“, mogli su se identifikovati jedino kao građani.

Taj raskorak pokazuju dva svedočanstva: jedno Pavluška Imširovića o štrajku radnika „Borova“ i njihovom dolasku u Beograd, u intervjuu urađenom u okviru projekta Imenovati TO ratom, i drugo o štrajku u fabrikama u Rakovici, sa okruglog stola Ko su i šta su radnici? Republika br. 269. god. 2001.

Oba štrajka su se dogodila 1989. godine. U okviru okruglog stola Radnici i nacionalizam diskutovaće se o ovim i drugim primerima.

Uvodničari: sociolog Srečko Mihailović, politikolog Nebojša Vladisavljević i sociolog Salih Fočo

Prenosimo izvode iz svedočanstava Pavluška Imširovića i rakovičkih radnika

Pavluško Imširović:

...i u drugoj polovini osamdesetih nisu više izolovani štrajkovi po preduzećima, nego počinju cele grane, železnica, saobraćaj, da štrajkuju. Formiraju štrajkačke komitete. Dolaze iz Vukovara. Vukovaru je tad zapečaćena

sudbina, 1988-89. Oni su došli u Beograd 5. jula 1988. godine, i na juriš zauzeli Saveznu skupštinu. To je kombinat „Borovo“ koji je imao mrežu u celoj Jugoslaviji, i prodaju i proizvodne pogone, koji je imao oko 60.000 zaposlenih, samo u Vukovaru nekih 15.000, bez okoline, sela, Borova Sela. Kako su došli u Beograd? Niko nije smeo da ih zaustavi, ali su ih dočekali policijski kordoni, koji su sprečavali da im se iko pridruži od ulaska u Beograd. Postojali su kordoni, posle Brankovog mosta je bio policajac do policajca, nije više bilo na metar. Kompletna rezervna policija, vojna policija, rezervisti, sve je mobilisano da se napravi kordon koji će stalno biti sa obe strane, da se vukovarskim radnicima niko ne može pridružiti.

[...]

* Šta su bile parole?

- Plate, krediti, proizvodnja

[...]

Tad mi ne znamo, ni mi, ni ja, ni oni, da iz Rakovice kreće kolona radnika. Rakovica je blokirana, ratno stanje. IMT, FMR sve je bilo blokirano, da im se niko ne može priključiti. Beograd je bio u neslužbenom vanrednom stanju, neobjavljenom. Smesta su im plate, i u IMT i FMR podigli sto posto, isto kao 1968. godine. Iskeširali da ih smire, da ih zaustave, i naobećavali brda i doline, kao što to uvek ide, samo da ih zaustave. No, ovi ljudi to ne znaju. Ne znam ni ja. Oni se uzdaju samo u svoj stav, njih je oko 7.000 koji su došli to jutro. U jednom trenutku popodne, masa se steže kao pesnica, bukvalno. Usisava one repove iz parka, sa ulice, prema pošti, što su razvučeni, skoncentriše se i skandiraju: Skupština je naša. Shvatam šta će da bude. Ja ne bih pošao napred, jer ja sam bio uveren da iza kordona koji je na stepeništu, na ulazu, je drugi kordon koji ima mitraljeze i da će da bude krvi do kolena, jer znam da su 1968. bili postavljeni mitraljezi.

[...]

sam ne stignem da pređem, usisa me ona masa. To je bilo neverovatno. To je trajalo nekoliko sekundi. Ona je grunula kao pesnica u onaj kordon, kordon je nestao. Unutra drugi kordon, koji nema gde da nestane. Ovaj prvi je imao gde na stranu da se skloni. Urtaju jedni i drugi, ali niko nikog ne dodiruje. Policajac urla i vitla pendrekom, a ja se iskrivim da ga ne dokačim, ni on mene ni ja njega, niko nikog, i tako između njih, između stubova... niti njih ko tuče, niti su oni nekoga udarili jer bi bili pobijeni. To je bilo i njima jasno, oni su urlali od straha, od panike. Niko nikog ne čuje. Čuje se: „Skupština je naša, Skupština je naša“ ali iz hiljade grla. Za manje od minuta ja sam se našao u centralnoj sali Skupštine, sa tom masom. Ušli su u Skupštinu, niko cigaretu nije ugasio na patosu. Svi su napravili fišeke ili od praznih kutija. Jedno staklo nije razbijeno. Ja sam izašao posle, ja sam to gledao, gledao patose ima li opušaka nekih. Ništa. Posle nekoliko sati su izašli, ostavili su je u istom, besprekornom stanju. Prazna je bila. Pacovi su pobjegli na zadnji izlaz. Bila je prazna, a oni su izašli. Posle su pričali: nagovoreni pregovorima. Oni su izašli zato što nisu mogli svi da stanu, nije bilo mesta.

[...]

Oni hoće da su svi zajedno i na očigled Beograđanima, jer oni stalno očekuju da im se Beograd pridruži, uprkos tome što oni vide kordone. Jedna od grešaka je što oni nisu pošli kroz kordon, a to ljudi ne rade.

[...]

Kad su ušli unutra, ja njih pitam: da li vi znate šta ste uradili? Ovo je najviša vlast u zemlji. To je simbol, od Savezne skupštine nema više vlasti. Nije važno ko je vrhovni komandant, ovo je najviša zakonodavna vlast, osvojena ovako. Oni se smeju, i kažu: mi ćemo 7. prekosutra, dočekati ovde 7. srpski Dan borca, tobožnji. 4. je savezni, a srpski je 7. Mi ćemo ovde dočekati, pa ćemo onda krenuti po Beogradu, da vidimo te srpske borce gde su i s kim će biti. Jer, kod nas nema Srba Hrvata, ja ne znam za mog kolegu šta je, niti on zna, niti me zanima, to je ipak 1989, tad je već HDZ. Neki se ograđuju tada i od Tuđmana. Mi s tim nemamo ništa, mi hoćemo da radimo, da zaradimo i da mi odlučujemo o onome što smo zaradili i kako ćemo raditi. Navečer je iz Savezne vlade došao šef saveznog sindikata, Hrvat je bio, doneo pismene poruke da im se svi zahtevi ispunjavaju: plate iskeširane, legle pare, krediti za proizvodnju, jer je bila obustavljena proizvodnja, nisu više imali para za sirovine, obrtni kapital. Svi zahtevi. Onda su se pokupili i otišli. Priče su posle toga iste počele, kao i one priče kako je Milošević rakovičke radnike primio. Oni su došli pred Skupštinu. Ima moj tekst upravo o tome, na mom blogu, Dva mita i dva falsifikata, koji su i dandanas u opticaju u nevladinom sektoru, ne u režimu. Nevladin sektor je i tada širio te mitove i lagao na pasja kola, gore nego Milošević. Ima li gluplje propagande od te da je Milošević držao milionske mitinge u gradu, pred Saveznom skupštinom. Znate li kolika je površina pred Saveznom skupštinom? Manje, ako se sva drveća, svi objekti sklone, sve žardinjere, nema 3,5 hektara, do Tašmajdana i tamo do Doma sindikata. Ja sam to računao, ja sam matematičar, imam tehničko obrazovanje. Tu 150.000 ljudi da se nabije tako da stane, može samo pod uslovom da ni igla ne može da padne. Ni igla. Da budu po petorica na jednom kvadratnom metru.

* Kad su Rakovčani došli, nije bilo više od 20.000 ljudi.

- I ne treba. 7.000 ljudi su ovako uzeli Skupštinu. Ja govorim o Miloševićevim mitinzima. Svi su pričali milionski mitinzi Miloševića, i *Politika*, ali i *Vjesnik*, moji prijatelji u *Delu*. Ja

ih pitam: Šta vi radite, je li vas Milošević plaća za to, ili neko drugi, kakav milion, da li ste vi normalni? On nikad nije skupio 100.000 ljudi, dovodeći na silu iz fabrika, doterujući sa radnog mesta, iz cele Srbije. On je na Ušću uspeo da skupi 200.000, ne više, jer sam stajao i merio brzinu i protok dok su se vraćali sa Ušća, koliko ih je prošlo. Nije prošlo 150.000 ljudi, neka je 50.000 ostalo na onoj strani, i to je isto bio milionski miting. Pa se onda smanji na 700.000. Ali ćete i dandanas čuti od Vesne Pešić, Sonje Biserko da su to bili milionski mitinzi. To je bila miloševićevska propaganda, to je i dandanas prosrpska propaganda, šta god oni pričali o tome.

[...]

„Ko su i šta su radnici?“ Republika br. 269. god. 2001

Milan Nikolić, inženjer organizacije rada u fabrici „21. maj“ u Rakovici, sindikalni aktivista: Danas se prošlost potpuno osuđuje, običan radnik prosto ne sme da spomene da je bio radnik jer su oni, koji su takođe bili radnici, stvorili atmosferu u kojoj radnik treba da se stidi svog života tokom proteklih 50 godina. Ljudi na vlasti to čine namerno, ne zato što ne znaju neke vrednosti, nego iz straha da se radnici ne bi setili tih vrednosti koje bi mogli da zatraže od njih.

[...]

80-ih godina osećao sam da nešto treba da uradim, ali nisam znao kako, nisam bio osposobljen.

[...]

Zoran Đuričić, samostalni organizator u Narodnom pozorištu u Beogradu: Ovo su kod nas počeci demokratije, mi treba da se nametnemo i kažemo: „Slušajte, mi nešto vredimo, pitajte i nas, nemojte da vladate nama“. Starije generacije su nasledile partijski način razmišljanja u stilu „država, to sam ja“. Radnici nisu bauk, oni samo hoće da žive od svog rada.

[...]

Nebojša Savić, metalurg, radio u topionicama i livnicama Trepča, Mladenovac i FOB na Novom Beogradu: Prijatno sam iznenađen što se neko uopšte setio da razgovara o radnicima, jer su oni poslednjih deset godina marginalizovani, dok se vodila prijava politika za prevlast i pljačkanje države i radnika. To su radili socijalisti, koji su se predstavljali kao perjanice radničkih prava, ali za njima nisu zaostajale ni opozicione stranke koje su danas preuzele vlast. Za njih radnici ne postoje. Posle pada Berlinskog zida radnici su se malo oslobodili straha od vlasti koja je sebe predstavljala kao naslednika socijalističke ideje. Radnici su im apsolutno pomogli da preuzmu vlast. Mi, radnici, bili smo nekada u žiži događanja zbog socijalnog bunta u Livnici u Rakovici. Namera je bila da se bunt ugasi, pa nas je Komitet SK pozvao na razgovor. Dolazili su u fabriku da guše bunt, ali su ih radnici gađali peskom i vređali. Radnici su osećali da se njihov rad ne vrednuje. Ali, radilo se i o tome da su osećali da ih ne priznaju kao ljude. Bili ste dužni da radite kao robot, da dobijete platu i odete kući, i da još i vičete „živela partija“.

Nebojša Popov, sociolog, urednik Republike: Kad god ste istupali u javnosti proteste ste ograničavali na plate, a retko ste govorili „vi nas ne uvažavate kao ličnosti“.

Savić: Dok je trajao naš protest došla je ekipa RTV Beograd. Govorio sam ne samo o platama, nego i o teškim uslovima rada, o šikaniranju radnika kao ličnosti, o velikom broju

invalida rada, kojih je tada bilo 300, o stambeno nezbrinutim, o velikom broju smrtnih slučajeva. Međutim, taj prilog nije emitovan.

[...]

Sve je to korišćeno u kontekstu preotimanja vlasti jer je trebalo rušiti jednu garnituru političara iz prošlog vremena, ali koja nije bila opterećena nacionalizmom. A mi smo je rušili jer smo mislili da će doći nesto bolje. Nažalost, mi smo prošli loše.

Imao sam probleme sa svojim radnicima koji nisu shvatali šta se valja iza brega. Oni su u Miloševiću i njegovom režimu videli spas za Srbiju. Nisu hteli da nam veruju da će im se to vratiti kao bumerang.

[...]

Postojala su dva razloga. Kada je naše nezadovoljstvo '87. godine trebalo da se izlije na ulice, sprečili su nas iz CK, iz partije u preduzeću, Udbe i milicije. A '89. godine desila se strašna prevara sa zajmom za preporod Srbije. Ljudi su upisivali po pet plata, verujući da će se otvoriti nova radna mesta, davali su dnevnicke solidarnosti. Ali je istovremeno proizvodnja počela da pada. Radnici su videli da mogu ostati bez posla, i to ih je uplašilo. Tada sam dobio svoj prvi otkaz jer sam zaustavio proizvodnju i izveo radnike iz Livnice. Cela moja smena u Livnici izašla je na pasarelu. Teski uslovi rada bili su osnov pobune. Ali, tu smo videli kakav je odnos prema radniku kao čoveku.

[...]

Stanko Milosavljević, električar. Ja sam jedan od mlađih radnika; u fabrici gde radim ima samo 14 radnika sa stažom do 15 godina. Nisam bio u partiji i nisam učestvovao u ondašnjoj izgradnji, jer sam bio dečak. Ni u vreme komunizma nije bilo stvarnog radništva. Komunisti mi liče na sektu; oni su imali monopol na sve. Radnici su poštovali pravila, a onaj ko je iskakao bio bi kažnjen.

[...]

Oni su imali moć da krađu i dele, a da im niko ništa ne može, imali su lokalne moćnike, čega u vreme komunizma nije bilo. Radnike je teško naterati da iz političkih pobuda utiču na neke stvari. Oni će to raditi posle radnog vremena. Ljudi su bili zadovoljni onim što im se daje, ali su osetili potrebu da se dokazuju kao ličnosti, jer su im ljudska prava bila poništena. Oni ni za šta nisu pitani, drugi ljudi su odlučivali o njihovoj sudbini, a sve se lošije živelo. Mladi ljudi su drugačiji nego starije generacije. Oni više znaju o životu napolju. Zato su reagovali drugačije nego ljudi koji su formirani u komunističkom sistemu. Za sve vreme Miloševićevog režima ljudi su nezadovoljni, ali su nezadovoljni kao građani. Ja to želim da istaknem. Nezadovoljni kao građani, a ne kao radnici.

[...]

Nikolić: Za vreme Tita radnici su živeli sve bolje. Bili smo otvoreni, znali smo kako se živi napolju, moglo se upoređivati. Tada radnik nije ni želeo nešto više, da bude građanin, iako je to po svom ponašanju bio. Jer, svako preduzeće bilo je Jugoslavija u malom. Trideset-četdeset odsto brakova bilo je mešovito. Možda zbog svega toga čovek nije osećao potrebu da se dokazuje na drugi način. Onog trenutka kada je radnik video da mu ekonomski i socijalni interes izmiče, došlo je do pobune. Ističem da se Rakovica podigla zato što je plata kasnila svega tri dana, ljudi su pred Skupštinu došli zbog plate, a ne zbog Miloševića. U njihovoj svesti nije postojala Srbija, nego Jugoslavija.

Popov: Moglo bi se zaključiti da su radnici bili zadovoljni zbog standarda i da nisu imali ambiciju da žive u demokratskom sistemu; nije ih interesovao karakter države.

Nikolić: Nije tako.

Popov: Bili su zadovoljni položajem radnika u fabrici i društvu?

Nikolić: To se u osnovi može reći. Nisi morao da budeš u partiji, ali tada nisi mogao da postaneš visoki rukovodilac. Tako je i danas. Imaš parlamentarni sistem u kojem svaka stranka gura svog člana za direktora. U čemu je razlika?

[...]

I da i ne. Ako je neko izveo Rakovicu, to je uradio namerno, da Rakovica na ulici ne bi bila iduće godine. Ja sam tada bio predsednik Opštinskog veća Saveza sindikata. Pre nego što su radnici „21. maja“ izašli na ulicu, ja sam s njima imao dva velika zбора u krugu preduzeća. To je bilo u oktobru i mi smo pripremali izlazak na ulicu za iduću godinu. Video sam da ljudi manje žele da govore o platama, a više da im se kaže šta se dešava u Jugoslaviji, jer im to nije bilo jasno. A hteli su da utiču da se iz toga

što pre izađe, da im se ne bi ugrozio položaj. Ali, štrajk je nastao zbog plata i plate su i dobijene.

Po našem mišljenju, trebalo je bar još jedna godina da prođe u sazrevanju da bi radnici mogli da utiču na neke stvari. Imali smo Rakovicu, ali smo procenili da je to nedovoljno.

Popov: Kako to da su problemi bili hitni, a bila vam je potrebna godina dana da reagujete?

Nikolić: Nešto se tada događalo gore u vrhu, ali ništa nije gorelo. Bilo je velikih posledica pa smo smatrali da ne treba hitro reagovati. Imali smo uz sebe Rakovicu, FOB, Sevojno, dobre odnose sa Celjem, Jugoslavija je funkcionisala. Želeli smo da povežemo fabrike i da onda zajedno tražimo, a ne samo kao Rakovica.

[...]

Ja sam ih doveo. Ali, neko je razbio koncepciju Rakovice, jer je izveo radnike van radničkog kruga. Jednostavno, otvorili su kapiju i izašli. Ne postoji nijedna odluka da se to uradi. Neko je doneo odluku, a mene je samo sučelio s tim šta treba da radim. Izašao sam pred ljude na ulicu. Stigli smo do IMR. Radnici su počeli da preskaču ogradu, masa je narasla a radnici viču „za Beograd“. I tako sam bio na čelu kolone za Beograd. Usput je direktor IMR svojim radnicima nudio stopostotno povećanje plate, ali su oni odbili. Kada smo stigli do Zvezde, došli su neki srpski političari da se priključe, ali radnici nikome nisu dozvolili da priđe. Kolona je bila od Londona do Mostara. (Sutradan je izašao i „Rekord“ čijim radnicima tadašnji direktor Dragan Tomić nije dao da sa nama pođu u Beograd.) Pred Skupštinom se dva sata niko nije pojavljivao. Onda je jedno krilo među nama, ne znam da li su bili ubačeni, počelo da viče „hoćemo Slobu“. On je očigledno čekao i dotrčao je od zgrade Pošte, čim je čuo „hoćemo Slobu“.

[...]

Milošević je govor završio rečima „a sada svi na svoje radne zadatke“. Ja sam, međutim, završio zbor. Rekao sam da ćemo ići na svoje zadatke, ali da ćemo mi kontrolisati rukovodstvo. Mesec dana posle toga Milošević je došao u Rakovicu i potpuno pridobio radnike. To je bilo kao da je bog sišao na zemlju. U javnosti postoji utisak da su radnici izašli da daju podršku nacionalnim idejama. Ljudi su izašli zbog plata, i dobili su plate.

[...]

Više puta sebi sam javno zamerio zbog stvari koje je trebalo da činim, a nisam, jer nisam imao nekog pametnog da me usmeri.

[...]

Nesvesno sam počeo da pravim drugačiji sindikat da bismo otvorili probleme, a ne da rušimo Jugoslaviju. Hteli smo ne samo da slušamo nego i da se pitamo. Godine 1989. na kongresu jugoslovenskog Sindikata centralna tema bila je Veće udruženog rada, a tadašnji predsednik nije hteo da taj predlog stavi na dnevni red. Desetak minuta sam na govornici pokušavao da izdejstvujem da se raspravlja o VUR. Onda sam video da se i članstvo hladi, pa sam se povukao.

[...]

Svi su odobrili odlazak radnika pred Skupštinu, to je bila euforija. Razgovarali smo u Veću sindikata o svemu. Štrajk se najbolje razbija organizovanjem drugog štrajka. Tako su nas naterali nespemne da se snalazimo u novoj situaciji.

[...]

i umesto da se bavim svojim ciljem ja sam ušao na njegov teren. To sam zaključio tek kasnije kada smo procenjivali šta se dogodilo. Ja sam još pred Skupštinom rekao da je neko izveo ljude, ali da to nismo mi.

[...]

Ali sutradan na ulicu su izašli radnici „Rekorda“. Vikali su „juče si nas zaboravio“, a ja ni one prve nisam izveo na ulicu. Ponovo smo otišli u Beograd, ali su sada radnici odlučili da uđu u Skupštinu. To je bilo 5. oktobra 1989.

[...]

I sada je zahtev „hoćemo Slobu“. Sada je sve jasnije. On je došao, ispričao im istu priču, radnici su se vratili u fabriku. Iste večeri, na raspravi u Gradskom komitetu SK raspravljalo se o Rakovici. Optužen sam da hoću da budem lider radnika. Rekao sam im da ako tako zaista misle, da ću im sutra pred komitet dovesti radnike da njima kažu to što meni govore. Želim da istaknem da su radnici znali svoj interes. Oni nisu bili zadovoljni, ali su uviđali da postoji uzlazna linija. Videli su, međutim, i da se u Jugoslaviji dešava nešto što ne razumeju, pa su se organizovali. Oni nisu dozvoljavali da im se uskraćuju prava.

[...]

Olivija Rusovac, novinarka Republike: Vi u sindikatu niste znali, ali mi novinari smo

događaj pred Skupštinom videli kao početak velike manipulacije.

Nikolić: Ja tada ni od koga nisam čuo, čak ni privatno, da su radnici zloupotrebljeni. Ta se teza javlja kasnije.

[...]

Savić: U IMT-u je '94. godine pokušano otpuštanje 4000 radnika. Oni nisu smeli da

RADNICI I NACIONALIZAM

Uloga radnika u „širenju i praktikovanju nacionalizma s kraja osamdesetih i početkom devedesetih godina“

Uloga radnika u rušenju socijalističkog modela vlasti

Kraj dvadesetog stoljeća dočekan je sa velikim društvenim talasom koji je nosio sa sobom radikalne promjene sitema koji su uspostavljeni početkom stoljeća. Naime, talas rušenja socijalizma neustavljivo se širio na sve zemlje koje su sebe označavale socijalističkim. Među te zemlje spada i Jugoslavija, koja je imala drugačiji i model i sistem socijalizma od ostalih socijalističkih zemalja. Za razliku od drugih zemalja, nije samo u Jugoslaviji srušen model i sistem vlasti, već je dokinuta i jedna do tada vladajuća teritorijalna organizacija. Naime, raspadom socijalizma raspali su se i glavni faktori koji su doprinosili njenom jedinstvu i opstanku. Nestankom integracionih poluga otvorio se proces teritorijalne disolucije, koju su nekada Republike kao konstitutivne jedinice u okviru Federacije otpočele proces osamostaljivanja u samostalne države. Taj proces trajao je različito u republikama i nije na početku imao jasan cilj, niti neku jasnu viziju procesa osamostaljivanja i konstituisanja zasebne države. To iz današnje perspektive jasno možemo vidjeti. Tu konstataciju nam potvrđuje i nejasan stav Evropske zajednice, kao i Sjedinjenih Američkih Država koje nisu imale jasan koncept o tome što treba podržati i koje procese i snage aktivirati i podupirati kada je riječ o raspadu nekadašnje nam zajedničke države. Razni procesi i procedure koje je Evropska zajednica propisivala mijenjane su u više navrata i sa veoma upitnim efektima i dosezima, koje su imale za cilj da ubrzaju ili zaustave određene procese.

U globalnom smislu danas je jasno da se socijalizam nije mogao srušiti, a da se istovremeno ne sruši jugoslovenski model ne samo socijalizma, već demokratskih i radničkih prava, da se ne sruši vrlo razvijena socijalna politika i vlasnička struktura koja je uspostavljena u samoupravnom modelu privrednog i ekonomskog sistema. Socijalna jednakost u Jugoslaviji je bila vrlo razvijena, i to kao praksa a ne samo kao ideja, motivacija za rad i zaradu su sve više dobijali prostora, pokretljivost roba i kapitala je bila na optimalnoj razini uz kombinaciju prirodnih i drugih dobara koji su bili u multifunkcionalnoj privrednoj povezanosti i dostupnosti svim subjektima rada u bivšem jugoslovenskom prostoru. Jugoslovenski model je bio na neki način alternativa i socijalizmu i sistemu razvijene demokratije u socijalnom sektoru i radničkim pravima, u participaciji i saodlučivanju i u slobodama u sferi rada i sferi zarada. Na stranu što taj model nije pratila politička demokratizacija i dekonstitucija monopala jedne partije na vlast, a samim time i drugih pratilaca koji čine ambijent ukupnih socijalnih i političkih odnosa u jednom društvu. Naime, demokratizaciju u socijalnom sektoru i sferi rada nije pratila demokratizacija ukup-

reaguju čak ni na poziv „Nezavisnosti“. Mi u „Nezavisnosti“ smo shvatili da će u celoj Srbiji nastati lumpenproletariat. Kada smo videli da sindikalnim akcijama ne postizemo ništa, stupili smo u štrajk glađu, što je politički vid borbe. Tek posle devet dana štrajk je dao efekte jer smo uspjeli da obesnažimo odluku vlade. Tog trenutka oslobodili smo straha radnike FOB-a i IMT-a i mogli smo slobodno da nastupamo i politički.

nih odnosa koji bi sistem učinili izazovnim za nove generacije. U globalnom smislu rušenjem socijalizma kao modele trebalo je srušiti i svaku njegovu alternativu. Da bi se srušila alternativa stratezi novog poretka su spoznali da je nužno srušiti Jugoslaviju ne samo kao državnopravnu već i kao teritorijalnu cjelinu i time onemogućiti bilo koji vid alternativnog prelaska ili zamjene jednog sistema drugim koji nije već razvijen ili afirmisan na zapadu.

Istini za volju, promjene su uslovljene i globalizacijskim procesima koji su ubrzani i koji se odvijaju i mimo volje nominalnih subjekata koji misle da diktiraju procese promjena. Tome je svakako najviše doprinio razvoj tehnike i tehnologije, pokretljivost kapitala a time rada, te informacijska i medijska sveprisutnost i javnost koja se zbiva i kroz koju prolazi suvremeni svijet. Bez obzira na širinu i strategiju promjena koje su dirigirane iz svjetskih centara moći, mora se priznati da nije bilo jasne strategije niti kohezivne snaga koje bi raspad Jugoslavije učinile manje bolnim po posljedicama, ali i po metodama koje bi ostavile mnoge funkcije i veze koje su već afirmisane i izgrađene među narodima i proizvodnim subjektima.

Uloga i pozicija vodećih snaga u raspada Jugoslavije

Danas već vidimo da teorija teži da stvari iskrivi i zamagli do besmisla, kako se ne bi mogla identificirati sama suština. Ideologizacija i veličanje jednostavnih teza ide u prilog snagama koje ih realiziraju. Praktičnost je zato mjera efikasnosti, a teorijska validnost u oblandama u kojima suština gubi smisao i dobija forme nestvarnog kao idealnog. Ta konstatacija najbolje ilustrira stanje i zajedničke karakteristike snaga koje su zadobile izbore nakon raspada Saveza komunista i drugih kohezivnih snaga koje su činile konstitutivnost i stabilnost Jugoslavije. Nove snage koje su zadobile izbore, uz veoma sumnjive procedure, u svim do tada Republikama, posegnule su odmah za oprobanim mehanizmima vlasti, na taj način što su poistovjetile svoju partiju sa nacionalnim pokretom i kao takve pokrenule procese u kojima su svi oni koji su legitimno se suprotstavljali takvoj ideji eliminirani na ekskluzivitetu predstavljanja naroda, nacije, republike. Glavni, do tada akter na sceni radnička klasa, gubi na značaju, nije više vodeća snaga već masa koja stoji na raspolaganju nacionalnim i nacionalističkim pokretima za realizaciju njihovih ideja i ciljeva. Ono po čemu su te „narodne stranke“ nove i po čemu su se u idejnom smislu zalagale jeste poistovjećivanju partije i države tj. Republike, čime su izbrisali granice između političkog i zakonodavnog, što je u praksi značilo delegitamaciju poretka i uspostavljanja političke volje bez legitimne procedure. Time je pomjeren centar odlučivanja iz institucije Savezne države

u republičke centre i stranačke krugove. Na taj način je vrlo vješto pod formom vladajuće stranke čitav institucionalni sistem Savezne države paralisiran. Time je neutralizirana svaka demokratska kontrola i potpuno onesposobljen parlament, a djelovanje alternative učinjeno besmislenim i nemogućim. Takvim redom stvari dovedene su u poziciju sve institucije Savezne države da rade i djeluju u skladu sa političkim stavovima vladajućih republičkih stranaka. U svom metodi ostvarivanja „velikodržavnih ideja“ republičke političke stranke, nakon što su neutralizirali demokratske procese i uticaj kontrole institucija Savezne države kroz pomjeranje centra odlučivanja, služili su se automativno svim sredstvima koja su im tada nesmetano stajala na raspolaganju, uključujući i najbrutalnije nasilje.

Drugi korak koji su učinile „narodne stranke“ ogledao se u mobilizaciji masa kako bi realizovali naknadno postavljene ciljeve osamostaljenja svojih republika u samostalnoj državi. Neutralizirajući institucije Savezne države okrenuli su se uspostavi i deregulaciji republičkih struktura koje su imale za cilj da realizuju političke ideje koje vode otcjepljenju ili osamostaljenju, odnosno samoopredjeljenju. Njihova vodstva su pojedince, pa i sve institucije, a pogotovo radnike, promatrala i mjerila kroz doprinos ostvarivanju te ideje, a ne kroz mogućnost alternative i traženja povoljnijeg puta u procesu razdruživanja i sa manjim posljedicama po sudbinu i poziciju građana i privrednih struktura. Ishod tih poteza i politika ogledao se u masovnom proizvodnji izdajnika u vlastitom narodu i neprijatelja u drugim narodima, što je pogodovalo enormnom širenju prostora nacionalnih i nacionalističkih ideja i mobilizaciji masa na njihovom ostvarivanju. Najbrojnija i najhomogenija masa za te ideje bile su tvornice koje su imale veliki broj radnika i sa kojima se već uveliko počelo manipulirati za ostvarivanje zasebnosti, prvo kroz vlastite zarade, a kasnije i za realizaciju političkih ideja. Treći korak ogledao se u preduzimanju niza ekonomskih mjera kojima je veliki dio radništva doveden u tešku poziciju i time naboj i nezadovoljstvo u socijalnom smislu usmjeravaju ka ostvarivanju nacionalnih ideja, te time stvaraju prostor odnosno raspoloživost mase za ostvarivanje nacionalističkih ideja. Dakle, neutralizirana je sfera rada i interesa radnika, pa i njihovih zarada, kroz prizmu doprinosu osamostaljenju vlastitih republika. Pri tome se ne smije zaboraviti da su pojedine političke elite i stranke radništvo koristile za svoje akcije i time ispolitizirale sferu rada i odvojile radnike od interesa rada i zarada, pretvorivši ih tako u pogodnu masu za ostvarivanje svojih separatnih, nacionalnih i nacionalističkih ciljeva.

U takvim uvjetima etnički ili nacionalni identitet postaje značajan, pogotovu u kriznim vremenima, naročito u periodu rušenja jednog sistema i modela vlasti kada nedostaje vrijednosni sistem i kada ne postoji jasan politički i socijalni program promjena. Stari vrijednosni sistem se urušavao, i to intenzivno i radikalno na čitavom istoku. Odgovora nije bilo ni u teorijskoj niti u ekonomskoj niti u političkoj sferi. Novo se prihvatilo nekritički i kao model koji će sam od sebe donijeti materijalno i socijalno blagostanje. Demokratija i drugačiji način dolaska na vlast od ranijeg perioda, bila je glavna, ili vladajuća ideja koja je trebala nadomjestiti svu prazninu ili nedostake socijalizma. Klasna pozicija je nestajala kao model starog sistema, a sa njom i radništvo i sama sfera rada. Istini za volju, privredna struktura socijalizma, pa i jugoslovenskog, dobrim dijelom je bila neracionalna i neefikasna bez obzira na vlasnički model. Tehnološki i organizaciono zastarjela proizvodnja vodila je sve većem ostanku bez posla i otpuštanju radnika. Na te izazove vlasti nisu imale odgovora. Nezadovoljstvo u sferi rada vješto je kanalisano ka nezadovoljstvu rada vlasti i teritorijalnoj organizaciji države. Umjesto ekonomskih reformi ponuđen je model seper-

acije i osamostaljenja koji se mogo ostvariti porastom nacioanlizma i nacionalističkih ideja koje su sa sfere rada nezadovoljstvo prenosile u emocionalnu sferu, a time i na sve veću homogenizaciju i rušenje postojećeg kao glavnog krivca za stanje u kome su se velike mase radništva našle. Socijalna politika države je bila u velikim i nerealnim obećanjima, penzioniranju pod povoljnijim uslovima, osamostaljenju i sli. Nacionalni identitet se, kako s pravom primjećuje Zagorka Golubović¹, tako javlja kao lijek protiv napetosti i daje snagu pojedincu koji se osjeća usamljenim i bespomoćnim. Nacionalni obrasci predstavljaju najpogodniju formu da pojedinci zadovolje neke važne individualne i grupne potrebe – za pripadanjem, za sigurnošću, za mjestom u široj zajednici, jer nacija bolje od drugih društvenih grupa evocira neke urođene sklonosti pripadanju. Uz istovremenu proiciranu medijsku sliku nacionalnih obrazaca kao pravog uzora identiteta².

U nedostatku programiranih reformi i izlaska iz stanja rušilaštva radništvo se sve više okreće nacionalnoj identifikaciji za razliku od klasne i proizvodne. Sa potrošenošću komunističke ideologije potrošena je bila i ideja vlasti radničke klase. Naime, radnici su se osjećali krivcima koji su nesebično podržavali sistem u propadanju. Kao krivci za održavanje prošlog sistema, radnička klasa se našla na raspolaganju novim snagama koje su svoju politiku temeljile na identitetu zasebnosti koji je prerastao, ne u nacionalni, već seperativistički i nacionalistički identitet. Radnička klasa kao organizirana grupacija je tako stajala na raspolaganju novim snagama kao amorfnu masu za nove ideje i akcije. Nove snage su vješto svoj legalitet crpile iz „naroda“ u uspostavi novog i rušenju starog sistema, marginalizirajući radništvo i njegovu moć. Marginalizacija je vodila ka homogenizaciji, ali na ideji nacije i pokreta, a ne rada i zarada. Iz te pozicije i moglo je da dođe do manipulacije i upotrebe mase radnika za radikalne nacionalne ciljeve u svim republikama. Zato s pravom D. Kecmanović konstatira da je nacionalizam metafora mase jer potire individualnost i ljudsku subjektivnost, nameće kolektivistički etos kao vrijednosnu orijentaciju. Karakteristike nacionalizma, kako s pravom Gidens primjećuje, ogleda se u isključivosti, netoleranciji, šovinizmu. On se javlja kada je ugrožena ontološka sigurnost, kada je rutina prestala da važi. Nacionalizam tako postaje mistifikovana svijest koja se zasniva na iracionalnim impulsima pomoću identifikacije sa nacijom i nacionalnim idejama³.

U Ex jugoslovenskim prostorima, mogli bi reći da je posljednja faza socijalizma kao dominantna vladajuća ideja bio nacionalizam, a ne demokratija i tranzicija ka novom demokratskom društvu, vladavini prava i ostvarivanju ljudskih i građanskih sloboda. Nacionalizam je bio osnovna poluga i vladajuća ideja i argument za osamostaljenje, za neutralizaciju i valorizaciju dostignutog i za traženje puta koji bi bio efikasniji u tranzicijskoj promjeni i globalizacijskoj prilagodbi. U ex jugoslovenskim uvjetima nacionalizam nije bio progresivan, već u svojoj praktičnosti pokazao je svu regresivnost i teškoće s kojima se i današnje strukture nose i koji je glavna kočnica demokratizacije i tranzicije. I u današnjim samostalnim državama, nekadašnjim republikama nacionalizam se ispoljio i do danas zadržao kao represija, podjela i tragedija sa formama i oblicima koje je imao u nekim obilježjima i sam fašizam. Zato možemo reći da je nacionalizam bolest društva karcinomskog tipa koji ima karakteristiku brzog nastanka i sporog i teškog nestanka. Onaj ko od toga boluje nije u stanju da ispunjava bilo

¹ Šire vidjeti Zagorka Golubović „Ja i drugi“, *Republika* 1999

² Vidjeti opširnije u D. Kecmanović *Masovna psihologija nacionalizma*, Vreme knjige, Beograd 1995

³ Entoni Gidens *Sociologija*, Ekonomski fakultet Beograd 2003

koje druge funkcije osim rušilačkih. Mnogi protagonisti i teoretičari socijalizma i danas su ideolozi monstruozizma i svega onog što po svojim manifestnim obilježjima nazivamo nacionalizmom.

Sa historijske distance, mada još uvijek nedovoljne, moglo bi se konstatirati da veliku odgovornost za stanje svijesti i pojavu nacionalizma snose intelektualci, koji danas peru ruke od svega i vješto bježe pod štit svoje nacije i naroda. Realizatori tih ideja su svakako bili politički pragmatički koji su bez vizije i procjene posljedica olako krenuli u procese koji su kasnije postali nezaustavljivi u targedijama i posljedicama i po vlastite narode i nacije. Između nestanka socijalizma i nastanka nacionalizma kao jedine vladajuće paradigme postoji uzročno-posljedična veza. Umjesto novog koncepta koji se uobičajeno već naziva promjenama, primijenjena je pogrešna terapija. Umjesto demokratizacije sistema stvorena je sasvim nova situacija. Takvi potezi su doveli do agonije i beznađa. Na sceni kao jedina legitimna i dominantna ideja ostaje nacionalizam sa svim svojim manifestnim obilježjima među kojima dominira manipulacija masama i pojedincima. Tome je pogodovalo ranije već stvoreno socijalno beznađe radništva i stanovništva. Umjesto nuđenja koncepta napretka ili „rasta i razvoja“, vladajuće snage ponudile su misterije iz prošlosti i histerije u sadašnjosti. Vladajuće grupe su ponudile za budućnost nacionalnu pripadnost i odanost, kao vrhovni kriterij vrijednosti čovjeka i građanina.

Kao glavni projekt osamostaljenja vladajuće političke snage ponudile su projekt „ozdravljenja nacije“. Njegova realizacija započinje jogurt-revolucijom, dešavanjem naroda, a zatim nastavlja „promoterskim“ skupovima u predizbornom i postizbornom periodu. Te sve manifestacije su u direktnoj pomoći religijskog radikalizma i klerikalizma. Za njih se vrlo uspješno inkorporiraju vjerske svečanosti i obredi. Tako se društvena scena pretvarala u nadvikivanje nacionalnih vođa. Takav talas na društvenoj sceni pobuđuje nacionalne emocije, koje kasnije prerastaju u strasti, a strasti u euforiju, euforija opet u histerije koje se praktičnim koracima manifestuju u tragediji sa velikim posljedicama. Pod praktičnim koracima podrazumijeva se nalaženje krivca na drugoj strani i drugom narodu u neodoljivoj želji za osvajanje tuđih teritorija i velikoj tragediji.

Vladajuće snage nisu ni pokušale rješenja tražiti u onome što je bilo zajedničko svim građanima, a to je ekonomska transformacija privrednog poretka, demokratizacija vlasti i uspostavljanje sistema koji bi mogao predstavljati zajedništvo bez dominacije nacionaliteta, uz afirmaciju prosperiteta pojedinca, sa svim njegovim pravima i osobenostima koji može jedan demokratski sistem da legitimira. Izazov je svakako bio veliki za vlasti. One su se opredijelile za koncept koji je vodio homogenizaciji na kratko, a sa dugoročnim posljedicama. I nakon pređenog puta koji je tragičan i izgubljenih skoro dvadeset godina, ponovo su vlasti suočene sa istim pitanjem koje bi moglo glasiti, ali sada kao nužnost traženja rješenja materijalnog i socijalnog napretka zemlje, oporavak privrede i materijalizacije individualnih sloboda i prava građana.

Socijalizam je počivao na institucionalizaciji i dominaciji kolektiviteta, koga su i nove vlasti nakon njegovog nominalnog nestanka, nastavile praktičirati u nešto izmijenjenom obliku. Umjesto klasne pozicije nadomještena je nacionalna homogenizacija i identifikacija. Ideologija je zamijenjena etnonacionalizmom. Dakle novo stanje slobode, demokratije, ekonomske demokratizacije nije našlo prostora u vladajućoj politokraciji. Uspostavljen je teror, nasilje, pljačka, etnocentrizam širokih razmjera. Radnici su više nego zbunjeni vrijednostima koje su im ponuđene, a to je identifikacija sa nacijom i nacionalnim projektima umjesto proizvodnom i tehničkom napretku. Dominacija politike i političkih odnosa iznad vrijednosti rada, pa i života čovjeka, dovelo je do stanja u kome on postaje automat za upotrebu, a ne za racioanlno rasuđivanje i aktivno djelovanje. Iza izbornog legaliteta političke elite su se vješto skrivale i svoje rušilačke koncepte i nakane opravdavale legalitetom izbora. Manipulacija i ideologizacija koja polazi od programiranja straha, nepovjerenja, osporavanja vrijednosti života, ali i suživanja su osnova na kojoj se gradila programska koncepcija i čija je reliazacija imala velike posljedice. Te posljedice su emocionalne, duhovne, kulturne, ekonomske, logično onda i političke. U dominaciji nacionalističkih ideja izvmute su vrijednosti na kojima počiva čovjek i njegov odnos u zajednici. Temeljni principi koji

polaze od vrijednosti rada, zarada, uvažavanja, podnošenja, suradnje i prijateljstava su pretvoreni u kolektivističke histerije da ne postoji čovjek kao jedinka već kao kolektivitet u kome jedinka predstavlja amorfnu masu koja se dirigira i projektira za mržnju, rušenje, osporavanje, uništavanje.

Ako pođemo od jednostavnog objašnjenja da je promjena jednog stanja drugim, u principu kvalitetnijim ili funkcionalnijim za priliku na ex jugoslovenskom prostoru, sa sigurnošću se može reći da su one bile na gore. Umjesto demokratizacije društava zatonuli smo u totalitarizam čiju je okosnicu činio nacionalizam, umjesto u ekonomsku tranziciju i tržišnu ekonomiju zatonili smo u mafijaško-kriminalno i korupcionaško stanje, umjesto prava čovjeka uspostavljen je kolektivitet nacionalnih i narodnih prava u kome jedinka i njegov interes ne postoji, umjesto pravne države uspostavljena je anarhija i represija sa enormnom količinom praktičiranja vojne i policijske prisile, umjesto procesa integracije nastupilo je stanje parcijalizacije i dezintegracije, umjesto progressa dobili smo regresiju i retrogradnost, umjesto socijalnog napretka nastalo je stanje sivila i masovne bijede. Dakle dospjeli smo u stanje kako bi to E. Fromm rekao negativne slobode.

Stanje ex jugoslovenskog društva nije moguće objasniti, pa ni razumjeti samo pomoću konfliktnih teorija, nije ga moguće objasniti ni pomoću socijalno psiholoških koncepata i dijagnoza, potreban je kritički multidisciplinarni pristup koji bi ukazao na stanje, glavne aktere koji su generalni i proizvodili krizu, na subjekte ili sredstava manipulacije kako bi došli do frustracija, apatija, dezorijentacije i programiranosti ljudi ka rušilaštvu i daljoj društvenoj dezorijentaciji. U eri nacionalizma pojam istine, kao i vrijednosti života, rada, suživota, zajedničkog napretka, dobrobiti, sreće, svrhe sistema i poretka vlasti su pitanja koja više ne dopiru do običnog čovjeka. Javni prostor, a time i privatna sfera su zagađeni nacionalističko-političkim konceptima koji prerastaju u rušilaštvo i teror različitih dimenzija. Tako masa stoji na raspolaganju koja je raspoložena samo za rušenje, a ne stvaranje i razumijevanje. Instrumentalizacija i dominacija informativnih sredstava i medija kojima se proicira samo nacionalna i nacionalistička politika i njena gledišta u jednom smjeru vodila su dodatnoj homogenizaciji i manipulaciji masama. U to vrijeme na društvenoj sceni sve je podređeno političkim mjerilima i uticajima. Svi mediji su se pretvorili u juriš na frustraciju i zbunjivanje čovjeka i građanina. U konceptualnom smislu mediji su bili u funkciji nadmoći politike nad životom i vrijednostima, rada, morala, biti i svrhe čovjeka. Informacije koje su plasirane su frustrirajuće, zastrašujuće, koje vode depresiji, osjećanju bezizlaznosti i nemoći jedinke da bilo šta čini i učini. Jednostavno, građanin se dovodi u poziciju primaoca poruke, izvršioa kolektivne volje i političke želje „svojih“ predstavnika ili zastupnika, bez mogućnosti provjere vrijednosti ili istinitosti, pa i drugih koncepata od naturenih i uvijek na dramatičan način javno plasiranih. Sa današnje distance se s pravom može konstatirati da rušenjem socijalizma nisu bile uspostavljene nove vrijednosti koje bi bile vodilja za novo i naprednije. Ponuđen je koncept rušenja starog modela i sistema vlasti, starog načina raspodjele i upravljanja drštenom tj. radničkom imovinom, grabljenjem i prisvajanjem što je socijalizam stvorio, separacija i osamostaljenje od cjeline koja je do tada egzistirala. Vrijednosti koje su trebale biti stabilne i jasne, one su u eri dominacije nacioanlizma iskrivljene. Pod novim, ali zasebnim izvršena je manipulacija i homogenizacija masa koje su bile raspoložive za akcije rušenja starog pod izgovoro da se tako stvara novo, tradicionalno. To novo u stvarnosti je bilo vraćanje unazad i na stanja koja su dobrim dijelom u većini zemalja prevaziđena još u devetnaestom stoljeću. Iskustvo dvadesetog stoljeća na ovom prostoru i narodima nije u krajnjem donio ništa novog, izuzev ponavljanja prošlosti i izravnavanja računa na generacijama koje nisu ničim doprinjele „historijskoj“ nepravdi. Iluzija sadašnjosti kroz vizuru prošlosti više je nego tragična. Vrijednosti čovjeka, rada i njegovog stvaranja prevazilaze okvire etnija, podjela, rušenja i nazadovanja. Evropa je dans zajednica naroda, nacija, religija, etnija. Globalizacija briše granice podjela, sukoba za vlast i stvara prostor kapitalu, radu i znanju ma odakle on dolazio i to je svrha i cilj rasprave o poziciji i ulozi radništva na kraju dvadesetog stoljeća u ex jugoslovenskim prostorima i njihovoj nacionalnoj i nacionalističkoj habitaciji.

Dr. Salih Fočo, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Literatura:

1. Erich Fromm, *Zdravo društvo*, Kultura, Beograd, 1972. godine

Croatia or Bosnia, engaged and mobilised by the Army; there were

many volunteers in this area. Some of them even recognized among the

- Salih Fočo, *Jugoslavenski haos i bosanska tragedija*, Svjetlost Sarajevo, 1994. godine
- Salih Fočo, *Ogledi o tranziciji*, Dom Štampe, Zenica, 2002. godine
- Ivan Ahel, „Tranzicija podivljalih država“, *Vikend 27-28* decembar, 2003. godine
- Antonio Gidens, *Sociologija*. CID. Podgorica, 1998. godine
- Kaspar D. Negel, *Teorije društva. Zbornik modernih socioloških teorija*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969. godine
- Država i politika*, priredili: Andrija Krešić i Radislav Vujičić, Sedma sila, Beograd, 1968. godine
- Zainteresovane čitaoce upućujem na interesantnu studiju o identitetu Zagorke Golubović, „Ja i Drugi“, antropološko istraživanje individualnog i kolektivnog identiteta, *Republika*, Beograd, 1999. godine
- Vidjeti studiju Svjetske banke, Bosna i Hercegovina od oporavka do održivog rasta, Svjetska banka, Washington, D. C. maj 1997. godine.

Od bratstva i jedinstva do nacionalizma

- teze -

„Nepopravljiva je činjenica da su se mase nakon raspada komunističkog sistema gotovo svuda u Istočnoj Evropi identifikovale sa nacionalističkom logikom i dobrovoljno sledile njenu često zločinačku politiku sve do u sâm rat. Zašto su to činili, zašto su delali protiv svojih najvitalnijih interesa i slobodno – demokratski!? – odabrali nacionalizam?“
Boris Buden, „Mit i logos srpske sudbine“, 2009.

Nikolić: (...) Onda je jedno krilo među nama, ne znam da li su bili ubačeni, počelo da viče „hoćemo Slobu“ (...)

Popov: Ti, dakle, ne znaš dve stvari. Ne znaš ko je organizovao kolonu iz Rakovice i očekivao si da će govoriti neko iz Skupštine Jugoslavije, a ne Milošević (...)

Nikolić: Milošević je govor završio rečima „a sada svi na svoje radne zadatke“. Ja sam, međutim, završio zbor. Rekao sam da ćemo ići na svoje zadatke, ali da ćemo mi kontrolisati rukovodstvo. Mesec dana posle toga Milošević je došao u Rakovicu i potpuno pridobio radnike. To je bilo kao da je bog sišao na zemlju. U javnosti postoji utisak da su radnici izašli da daju podršku nacionalnim idejama. Ljudi su izašli zbog plata, i dobili su plate.
„Ko su i šta su radnici?“ *Republika*, broj 269; 16-30. septembar 2001.

Rezime

Razmravljeni, fragmentisani i ourizovani radnici SFRJ nisu uspjeli da se u prve četiri decenije druge polovine prošlog veka samoidentifikuju kao radnička klasa (tj. da postanu *klasa za sebe*). No, samoidentifikacija im se dogodila krajem veka, pronašli su se u naciji a često i u nacionalizmu. Radničko klasna opcija postojala je samo hipotetičko; ta opcija nije ni teorijski bila izvedena, a kamoli u stvarnosti. Teorijsko-politički, klasna opcija bila je nadigrana famom o radnom narodu, a potom famom o građanima, građanstvu, građanizmu¹. To je radnike i odvelo u ono stanje u kojem su gubili sve², dakle i ono malo što su imali!

U Srbiji, krajem osamdesetih i u devedesetim godinama, Milošević nastavlja koaliciju politiku socijalističke elite i preuzima koalicione obaveze prema nižem sloju radnika i socijalističkih lumpenproletara. Radnici kao slabiji partner koalicije pokazuju jačem koalicionom partneru svoju lojalnost i punu odanost prihvatanjem nacionalizma kao nove društvene ideologije kojom s jedne strane legitimišu sistem³, a s druge strane pred samim sobom legitimišu sopstveni položaj u novom naciokratskom sistemu.

Prolog

Nema sumnje da su radnici dragovoljno i rado ulazili u autobuse kojima se 19. novembra 1988. godine dolazilo na miting svih mitinga, na beogradskom Ušću; sa istom radošću išlo se 28. juna '89. na Gazimestan ili pred Skupštinu pred koju su „došli kao radnici, a otišli kao nacionalisti“...

Nema sumnje ni u odlučnost kolubarskih rudara-štrajkača u jesen 2000. godine, pa i spremnost da se odupru nadmoćnoj policijskoj i vojnoj sili ili u odlučnost radnika u petooktobarskim kolonama koje su pristizale u Berograd... Kakav je, dakle, put od horskog zapevanja: „*Ko nam dime, ko nam dime našeg Slobodana / leteće mu, leteće mu sa ramena glava*“, do kolubarskorudarskog odbijanja zahteva oružane sile za prekidanjem štrajka, koji je hteli-ne hteli bio veliki iskorak u rušenju dojučerašnjeg idola! Ako su se u onom okupljanja rakovičkih radnika pred Saveznom skupštinom, radnici prepoznali kao Srbi („*Došli kao radnici a otišli kao Srbi*“), onda su se u buntu kolubarskih rudara kasnog leta 2000., Srbi prepoznali kao radnici!

Zaplet i interpretacija

Relevantna empirijska istraživanja pokazivala su da se nacionalna netrpeljivost u raznim formama (nacionalizam, pre svega) kretala oko 13 postotaka, da bi na samom kraju te decenije postala dominantan oblik društvene svesti. Izgledalo je da je do promene došlo odjednom! Da li je do toga došlo zaista odjednom i kako je došlo do toga da se – ako ne „bratstvo i jedinstvo“, a ono međunacionalna tolerancija – povuče pred nacionalnim mobilizacijama i međunacionalnim mržnjama?

Stoga Mirjana Vasović i govori o „kopernikan-skom obrtu“ u svesti jugoslovenske publike: „Analitičari jugoslovenskog javnog mnjenja, uoči samog raspada bivše jugoslovenske države i izbijanja građanskog rata, 1990. godine, na osnovu tada dobijenih podataka o karakteristikama grupnih identifikacija, zaključili su, naime, da '...Grupne, teritorijalne pripadnosti... građana Jugoslavije ukazuju na značajne integralističke potencijale i želju stanovništva u najvećem delu zemlje da pripadaju širim zajednicama...' (Pantić, 1991: 236). Ovaj zaključak je donet na osnovu nalaza da je, u celini posmatrano, građanima Jugoslavije bila najvažnija jugoslovenska pripadnost, ali da su po važnosti odmah iza toga sledile evropska, zatim republičko/pokrajinska, mondijalna, i, tek na kraju parohijalna pripadnost.“ (Vasović, 1997: 249). Do 1988. godine empirijska istraživanja, da ponovim, ne pokazuju znatnije prisustvo nacionalnih i etničkih tenzija, ni među radnicima ni među građanima uopšte; procenti su, da tako kažemo, u evropskim razmerama.

Istraživački gledano, uspon nacionalizma može se pratiti od 1988. godine, on je prvo blag i gotovo neprimetan, a potom sa ubrzava i zenit doseže u 1993. i 1994. godini.

Tako u 1993. godini istraživači (Golubović i drugi, 1995: 183 i dalje) nalaze da dve trećine ispitanika (66%) smatra da je njima lično pripadnost naciji „veoma važna“ ili „mnogo važna“. Raširenost ove identifikacije opada sa rastom školske spreme, idući od onih koji je nemaju ka onima koji imaju najviše obrazovanje: 78 – 75 – 59 – 42%. Indikativno je, na primer, da se sa diskriminacijom onih koji nisu Srbi pri zapošljavanju slaže 66% NK i PK radnika, 50% KV i VKV radnika, za razliku od stručnjaka gde je taj postotak znatno manji – 32% (što ne znači da je reč o malom broju stručnjaka koji se zalaže za diskriminaciju pripadnika drugih nacija). U stvari, može se tvrditi da se zapaža, počev od 1993. godine, izvesno opadanje nacionalizma i etničke distance i smanjenje broja autoritarno orijentisanih građana (videti o ovome: Srećko Mihailović „Virtualna legitimacija Treće Jugoslavije“ u Slavujević, Zoran i Srećko Mihailović. 1999. *Dva ogleda o legitimitetu*. Beograd: IDN i FES). Istraživanje iz 1996. godine belodano pokazuje znatnije isticanje pripadnosti naciji nego pripadnosti klasi, odnosno sloju. Veliku važnost pripadnosti svojoj naciji ističe polovina ispitanika (52%), a pripadnost klasi/sloju jedna petina – 22% (Vasović, 1997: 252). Korelacija sa socio-demografskim obeležjima je niska (ispod 0,20) što svedoči o izvesnoj autonomiji ovih identifikacija. Ipak se, međutim, primećuju izvesne razlike. Raširenost favorizovanja nacionalne pripadnosti opada sa rastom školske spreme – od 63% kod onih bez škole do 43% među onima sa visokim obrazovanjem. Na drugoj strani, značajno je što je primećena nešto izrazitija identifikacija obrazovanijih sa radničkom klasom (odnosno češće isticanje velike važnosti te pripadnosti).

Već 1999. godine istraživači beleže pad u prida-vanju značaja nacionalnoj pripadnosti. Važnost ovoj vrsti pripadnosti pridaje 37% ispitanika, gotovo isto koliko i profesionalnoj pripadnosti (36%) koja može unekoliko da indicira osećaj klasne pripadnosti (podaci prema Vasović, 2000: 21). U 2000. godini, serija predizbornih istraživanja Centra za proučavanje alternativa, pokazala je da je pitanje naciona prilično skrajnuto (da je njime ophrvano 10–15% građana) i da su u prvom planu pitanja vezana za standard i razvoj privrede, političku stabilnost i borbu protiv kriminala i korupcije. U istraživanju na posebnom uzorku 2160 zaposlenih radnika, krajem 2000. godine, našli smo da između četiri društvena cilja zaposleni samo u 8% slučajeva, na prvo mesto stavljaju „dobro rešenje nacionalnog pitanja“. Najčešće se na tom mestu (43%) nalazi cilj „Rešavanje socijalnih problema i podizanje standarda“, potom „Uspostavljanje demokratskog političkog poretka“ (36%) i „Uspostavljanje na tržištu zasnovane privrede i privatizacija“ (11%). (Posebno je pitanje koje izlazi iz okvira ovde definisane teme, zašto i kako dolazi do druge revitalizacije nacionalizma u Srbiji, počev od 2003-2004. godine? Da li su isti uzroci i nosioci kao i deceniju i po ranije, ili je reč o novoj društvenoj situaciji sa drukčijom konstelacijom

Literatura:

Literatura

Bačević, Ljiljana. 1990. „Nacionalna svest omladine“. U: Mihailović, Srećko i drugi. *Deca krize*. Beograd: Institut društvenih nauka - Centar za politkološka istraživanja i javno mnjenje.
Mihailović, Srećko. 1999. „Virtualna legitimacija Treće Jugoslavije“ u Slavujević, Zoran i Srećko Mihailović. *Dva ogleda o legitimitetu*. Beograd: IDN i FES
Mihailović, Srećko. 2001. „Radnici na putu od socijalizma i nacionalizma ka sebi“. *Republika* broj 270-271; 1-31. oktobar 2001.
Pantić, Dragan. 1991. „Širina grupnih identifikacija građana Jugoslavije: vrednovanje pripadnosti od lokalne do mundijalne“. U: Bačević, Ljiljana i drugi. *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Beograd: Institut društvenih nauka - Centar za politkološka istraživanja i javno mnjenje.
Sekulić, Duško. 1997. „Prostor i identitet“. *Erasmus*. Br. 19.
Vasović, Mirjana. 1997. „Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama“. U: Mihailović, Srećko i drugi. *Između osporavanja i podrške. Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politkološka istraživanja i javno mnjenje.

uzroka, nosilaca i posledica?)

Zaključak

* Nacionalizam je među radnike unet spolja; njegovo rodno mesto, u stvari njegova revitalizacija⁴ događala se u intelektualnoj i političkoj eliti⁵, da bi ga potom zdušno podržala srednja klasa. Odatle je krenuo pohod nacionalizma da bi, veoma brzo, u povoljnim uslovima, postao temelj političkog sistema, kriterijum svega i svačega, „duh vremena“ (Zeitgeist)...
* Ne ulazeći u uzroke revitalizacije nacionalizma u intelektualnoj eliti, a potom i u političkoj i u srednjoj klasi⁶, zadržavamo se samo na onoj društvenoj grupi u koju je nacionalizam „unošen“. Nacionalizam je u slučaju većine radnika bio (a za neke je i danas) objašnjenje (i obrazloženje) datog stanja stvari i odgovor na pitanje: Zašto živim sve lošije i lošije! *Živimo sve lošije i lošije zbog Albanaca, Slovenaca, Hrvata, Muslimana, Amerikanaca, Zapada, Nato-pakta. Oni nas mrze, oni rade protiv nas... Zaslужili smo bolji život!* Savršena redukcija kompleksnosti. I nacionalizam je tu, izrazito funkcionalan. Ista pitanja i isti odgovori kao nekada samo na onog našeg prapra-pretku koji su ishodili pojavu religije. A nije da nije opstala, i onda kada smo dobili realističke odgovore na davno postavljena pitanja. Nacionalizam, takođe!
* Vulgamomarksistička priča o relevantnosti govora stomaka, na primeru nacionalizma može da glasi: Bilo je lako širiti religiju nacionalizma, onda kada je stomak progovorio. Kad stomak govori, glava prestaje da radi!
* Samo su mase, drogirane nacionalizmom, mogle da progutaju onu milenijumsku pljačku od privatizacije!
Srećko Mihailović

⁴ „Jedno od ključnih pitanja u suvremenim historijskim raspravama upravo je u tome kolika je prisutnost onoga što danas nazivamo nacionalnim identitetom u prethodnim epohama. Za 'nacionalističkog' historičara konstantnost nacionalnog identiteta jest neupitna. Nacionalni identitet eventualno može biti 'potisnut' da bi pod određenim okolnostima opet isplivao na 'površinu'. U tom 'osvješćivanju' ključna je uloga nacionalne inteligencije koja osvešćuje narod i objašnjava mu njegov 'pravi', 'neiskrivljeni' identitet - jednako kao što u lenjinističkoj koncepciji partije komunisti trebaju izvana unijeti klasnu svijest u radnike ondje gdje nisu svjesni svojih pravih interesa.“ (Sekulić, 1997: 47)

⁵ „O žalosnoj ulozi intelektualaca u događajima prilikom raspada Jugoslavije već je mnogo toga rečeno i napisano. Nažalost, generalno gledajući, intelektualci su u velikoj većini samo potpirivali strasti, davali podršku onim političarima koji su manipulisali nekim potiskivanim strahovima u želji da očuvaju vlast i ostvare neke nacionalističke projekte.“ (Filip David, intervju *Politici*, 5.9.2007).

⁶ Mislim da za srednju klasu važi objašnjenje koje Dušan Bilandžić daje za nacionalizam u Srbiji u celini: „Događaji na Kosovu kao i problemi jugoslovenskog federalizma, zatim stagnacija samoupravljanja, ekonomska kriza, nezaposlenost, pad životnog standarda itd., produbljivali su neraspodjele i frustraciju, gnjev i ogorčenje, apatiju i pesimizam, u naglom porastu bila je sumnjičavost, nepovjerenje pa i nacionalna mržnja. U Srbiji se počelo širiti uvjerenje da samo srpski narod nema svoje države u jugoslovenskoj federaciji. U takvoj zagrijanoj atmosferi srpsko rukovodstvo je odmah posljiše nemira na Kosovu otvorilo pitanje konstitucije Srbije kao države i kao samoupravne zajednice u jugoslovenskoj federaciji. U točnije i preciznije rečeno otvoreno je pitanje redefinjiranja položaja AP Vojvodine i AP Kosova u SR Srbiji, a time i pitanje jugoslovenskog federalizma.“ (Bilandžić, 1986:1979)

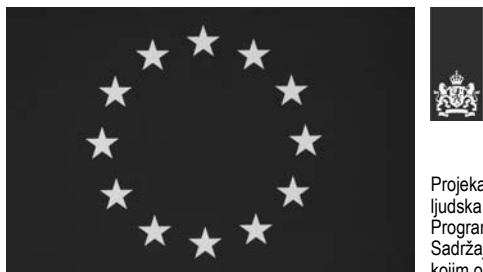
¹ Kao što sam prethodno naglasio: „U javnom govoru kasnog socijalizma društvena struktura prolazi kroz proces krajnjeg poopštavanja i krajnjeg destrukuiranja. Priča o klasnom karakteru društva nije se uklapala u ideološke sheme socijalističkog koncepta. Otuda je leksička, ideološka i politička kovanica 'narod', eventualno 'radni narod' postala oficijelna zamenica bilo koje konkretizacije društvene strukture. - Kroz iste procese poopštavanje i destrukuiranja društva prolazi i leksika i javni govor srpskog mladog kapitalizma. Jedino razlika je u tome što je pojam 'narod'/radni narod' zamenjen pojmom 'građani'. Kao što smo malopre svi bili 'narod', sada smo svi 'građani'.“

² „Nacionalna država je pripremila teren za ulazak /.../ divljeg kapitalizma - bez otpora. Nacionalizam je tu odigrao ključnu ulogu. Jednostavnije rečeno - dali su ljudima da glođu nacionalističku kost dok su im oduzimali tvornice, hotele i socijalna prava koja su imali.“ (Boris Buden, 29. 7. 2012. RSE: <http://www.slobodnaevropa.org/content/most-rse-kako-je-nacionalizam-progutao-socijalnu-drzavu/24659450.html>).

³ „(O)no što prepoznajemo kao nacionalizam (je) opšti fon politike na našim prostorima poslije kraja socijalističke federacije. Ja bih to nazvao identitetskom politikom. To znači da je izvesna doza nacionalizma uslov da politička stranka stekne legitimnost, to je nešto što joj stvara mogućnost da uđe u parlamentarni sistem i da uspešno nastupa na izborima. To je danas referencijalni okvir kojim se legitimira politički establišment. Za to postoji značajan razlog. Naime, ova restauracija kapitalizma, pogotovo na prostoru nekadašnje jugoslovenske federacije, je za većinu stanovništva vrlo problematična stvar, jer je donela pad standarda, životnih mogućnosti i kvaliteta života. Zbog toga političke stranke legitimet traže u nacionalizmu ili u onome što mi prepoznajemo kao nacionalizam.“ (Rastko Močnik, 29. 7. 2012. RSE: <http://www.slobodnaevropa.org/content/most-rse-kako-je-nacionalizam-progutao-socijalnu-drzavu/24659450.html>).

Izdavač:
Učitelj neznalica i njegovi komiteti
Imenovati TO ratom
CZKD
Urednik:
Ivan Zlatić
Dizajn i pelom:
Matija Medenica
Štampa:
Fotokopirnica „Student“

Projekat finansiraju Evropska unija kroz Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava i Holandska Ambasada u Beogradu po programu Matra Embassy Programme. Sadržaj ovog štampanog materijala je isključiva odgovornost CZKDa i ni pod kojim okolnostima se ne može smatrati da odražava stav Evropske unije.